

О. І. Шаповалова*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИКОНАННЯ ГРОШОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

В умовах ринкової економіки особливістю правового регулювання грошових зобов'язань є те, що за користування чужими грошовими коштами боржник, як правило, зобов'язаний сплачувати проценти. Таке правило є новелою Цивільного кодексу 2003 року, у зв'язку з чим виникає необхідність дослідження особливості виконання грошових зобов'язань. З'ясування правової суті та практичного значення виконання грошового зобов'язання є актуальним як у силу нечіткості їх законодавчої регламентації, так і з огляду на численні обставини, які обумовлюють особливість грошей як об'єкта цивільного права.

Ціллю статті є висвітлення правової природи окремих питань виконання грошових зобов'язань, зокрема підрахування процентів як банківської ставки; визначення параметрів, необхідних для розрахунку процентів; виявлення залежності розміру процентів від результатів використання грошових коштів; оспорювання грошових зобов'язань на тій підставі, що грошові кошти були одержані у меншій кількості, ніж встановлено договором; законодавчого обмеження розміру процентів. Зазначені питання є недостатньо вирішеними частинами загальної проблеми виконання грошових зобов'язань.

Дослідженням проблем виконання грошових зобов'язань займалися науковці: І. А. Безклубий, О. Н. Подцерковний, О. В. Кривенда, В. Д. Лавров, С. М. Лепех, В. В. Луць, Р. М. Майданик, Л. Новоселова, О. П. Печений, Є. А. Суханов, Т. В. Боднар та ін., однак визначені проблеми вирішені недостатньо.

У Російської Федерації існує законодавча практика виконання грошових зобов'язань, коли розмір процентів за користування чужими коштами визначається існуючою за місцем проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, за місцем його знаходження, облікової ставки банківського процента на день виконання грошового зобов'язання або його відповідної частини (ст. 395 Цивільного кодексу Російської Федерації). Законодавча практика виконання грошових зобов'язань в Україні відрізняється від російської. Щоб зробити це порівняння, треба висвітлити механізм розрахунку процентів як цивільно-правової категорії.

Проценти річні є не тільки юридичною, але й економічною категорією, а також математичною категорією. Проценти як математична категорія — це сота частка числа. Такий механізм розрахунку в цивільному законодавстві має назву “відсотки” і застосовується при підрахуванні пені, штрафу тощо. Наприклад, пеня обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання відповідно до ст. 549 Цивільного кодексу України¹ (далі — ЦК). При підрахуванні плати за користування грошима в Цивільному кодексі застосовується термін — проценти. Як економічна і юридична категорія “проценти” співпадають у своєму значенні і визначаються як плата за користування грошовими коштами, яка знаходиться в пропорційному відношенні до суми капіталу і періоду часу, на протязі якого капітал знаходиться в користуванні. Але проценти як юридична категорія мають трохи ширше значення і застосовуються

© Шаповалова О. І., 2008

* в. о. доцента кафедри цивільного та кримінального права і процесу Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, кандидат юридичних наук

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 461.

також як санкція за користування чужими грошима. Економісти розглядають проценти як ціну використання грошей, стверджуючи: “Ви можете взяти гроші “напрокат”, як машину. І також, як ви будете сплачувати компанії по прокату автомобілів плату за користування (оренду), яка буде змінюватися від строку прокату, також ви будете платити за “прокат грошей” проценти по узгодженій ставці”². Згідно з банківською практикою, проценти річні, як правило, нараховуються з розрахунку за рік як соті частини від узятій в борг суми, тобто спочатку визначається плата за користування грошовими коштами за рік, потім отримана сума ділиться на 12 місяців, якщо треба визначити плату за місяць, або на кількість днів у році, якщо треба визначити плату за 1 день. Для спрощення розрахунків у банківській практиці прийнято умовно вважати, що в місяці 30 днів, а в році 360 днів. Таким чином, проценти як плата й проценти як санкція відрізняються від пені за прострочення виконання грошових зобов’язань, тому що пеня підраховується шляхом прямого визначення відсотків від суми зобов’язання за один день. Особливістю підрахування процентів як банківської ставки є те, що ця ставка може періодично змінюватися, і відповідно розрахунки процентів повинні бути залежними від періодів дії цієї ставки, тому проценти еквівалентні капіталу, який мається в розпорядженні, і змінюються залежно від зміни облікової ставки Національного банку України та інших чинників. Тому, на наш погляд, *не можна законодавчо встановлювати розрахункову ставку на день виконання грошового зобов’язання*. На цей день тільки припиняється нарахування процентів. Вважаємо за доцільне правило, що існує в українському законодавстві, тобто, якщо договором не встановлений розмір процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки Національного банку України (ч. 1 ст. 1048 ЦК). Такі розрахунки складаються з декілька етапів у залежності від зміни ставки, і хоч це ускладнює розрахунки порівняно з порядком, який встановлено законодавством Російської Федерації, однак вітчизняний порядок підрахування банківської ставки вважаємо більш справедливим.

У Цивільному кодексі України відсутня дефініція терміну “проценти річні”. Однак буде спірним, на нашу думку, визначення банківських процентів, яке надає І. А. Безклубий: “це зумовлена договором або законом нарахована сума платежу, яка є предметом акцесорного зобов’язання, що визначається в сотій частині до суми основного грошового зобов’язання, за яким із настанням певного строку передбачено здійснення платежу”³. Автор не врахував таку особливість підрахування банківських процентів річних, як те, що ця сума означає плату за користування грошима протягом року, а щоб визначити плату за інший строк, треба провести відповідні розрахунки.

Російський науковець В. Хохлов зазначає, що “для розрахунку процентів, належних до стягнення, необхідно знати наступні параметри:

- наявність підстав для застосування цієї норми;
- розмір грошової суми, на яку нараховуються проценти;
- момент, з якого проценти нараховуються,
- період, за який вони нараховуються;
- наявність або відсутність обмежувачих факторів, у тому числі

співвідношення суми процентів, які стягуються, із сумами інших санкцій”⁴.

Ураховуючи особливості українського законодавства, а саме те, що розмір процентів річних визначається на рівні облікової ставки Національного банку України (ч. 1 ст. 1048 ЦК), а також економічну властивість цієї ставки періодично змінюватися, до цього переліку параметрів можна додати:

² Ford Ph. Elements of banking. — London: Pitman Publishing, 2003. — P. 129.

³ Безклубий І. Правова природа банківських процентів // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 1. — С. 34.

⁴ Хохлов В. Ответственность за пользование чужими денежными средствами // Хозяйство и право. — 1996. — № 8. — С. 39.

- розміри облікової ставки Національного банку України за весь період користування грошовими коштами;
- періоди дії цих ставок.

І. А. Безклубий стверджує, що розмір процентів не залежить від результатів використання грошових коштів, тому виплата процентів можлива не тільки після спливу певного періоду, а й у будь-який обумовлений сторонами момент. Автор наводить такий приклад: “Сплату, а фактично утримання процентів по кредиту в повному обсязі або нарахованих за певний період може бути здійснено за домовленістю банку з позичальником із суми кредиту”. І. А. Безклубий розглядає таку дію як залік відповідної вимоги банку проти вимоги позичальника про надання кредиту⁵. Так, можна погодитися, що *розмір процентів не залежить від результатів використання грошових коштів, але він залежить від суми боргу й строку надання кредиту*. У наведеному І. А. Безклубим прикладі позичальник фактично отримує в борг суму, яка менша, ніж указана в договорі, а процент нараховується на більшу суму, тобто суму договору. Якщо на цю меншу суму, фактично отриману, сплачувати проценти по закінченню строку кредитування, то в сукупності сума сплачених платежів повинна бути меншою. Такий порядок виконання банківського зобов'язання, який пропонує І. А. Безклубий, та який дійсно є поширеною банківською практикою, фактично порушує права позичальника й, передбачаючи таке порушення, законодавцем встановлена норма: позичальник має право оспорити договір позики на тій підставі, що грошові кошти насправді не були одержані ним від позикодавця, або були одержані в меншій кількості, ніж встановлено договором (ст. 1051 ЦК). Навіть тоді, якщо такі умови встановлені договором, то буде вважатися, що договір був укладений на фактично одержану позичальником суму. І це має рацію, оскільки позикодавець може претендувати на проценти як плату тільки на суму позики, яка фактично була надана позичальнику.

На наш погляд, спірним буде висновок деяких авторів, що банк може заперечувати проти вимоги клієнта щодо сплати процентів, якщо він доведе, що протягом, наприклад, кварталу або іншого періоду він не провадив активні банківські операції, і тим самим не використовував грошові кошти клієнта⁶. Вважаємо, що обов'язок банку сплачувати депозитні проценти виникає в силу закону або договору, і в розмірі, який указаний у законі або договорі, незалежно від існування або відсутності прибутків банку й не потребує доказування або оспорування. Так, згідно ст. 1061 ЦК розмір і порядок одержання процентів встановлюється договором. Якщо договором не встановлений розмір процентів, банк зобов'язаний виплачувати проценти у розмірі облікової ставки Національного банку України. Законодавець надає банку право змінити розмір процентів, які виплачуються на вклади на вимогу, якщо інше не встановлено договором (ч. 2 ст. 1061 ЦК). Однак вважаємо, це пояснюється не тим, що банк може не провадити у цей період активні банківські операції, а тим, що банк несе певні ризики, пов'язані з правом вкладника у будь-який момент вимагати повернення вкладу, оскільки для цього банку треба постійно мати вільні грошові кошти. Ще треба враховувати, що облікова ставка НБУ є величиною нестабільною, може зменшуватися, і тоді обов'язок сплачувати вкладнику попередню більшу ставку НБУ є для банку обтяжливим, збитковим, оскільки банк не може з впевненістю використовувати гроші, запозичені з банківських вкладів, на довгострокові кредити.

В економічній і юридичній літературі висловлювалася думка, що треба законодавчо обмежити розмір позикових процентів і процентів як санкцію за користування чужими грошима. Є. А. Суханов стверджує: “Майновий обіг диктує й об'єктивні межі розміру цивільно-правової відповідальності: вона не повинна

⁵ Безклубий І. Вказ. праця. — С. 31, 33.

⁶ Там само. — С. 32.

перебільшувати суму збитків або розміру спричиненої шкоди, бо навіть повна компенсація потерпілому не передбачає його збагачення внаслідок правопорушення”⁷. Якщо правопорушник користується чужими грошовими коштами та завдяки своїм підприємницьким здібностям отримав занадто великий прибуток, тобто збагатів, то він буде сплачувати таку саму плату кредитору, як і особа, яка безпідставно одержала або зберігала гроші, але не використовувала їх. І це буде доцільно, оскільки дуже складно довести фактичні збитки й прибутки та причинний зв’язок між ними й протиправними діями. Непотрібність законодавчого обмеження розміру процентів річних як плати вже доказана на практиці. Нашим законодавством не встановлюється таке обмеження при наданні кредиту, але під впливом ринкового механізму саморегуляції й здорової конкуренції ставки банківського кредиту мають тенденцію до зниження. Вплив на цей процес також здійснює НБУ, який за допомогою облікової ставки встановлює для суб’єктів грошово-кредитного ринку орієнтир, базову ставку щодо вартості залучених і розміщених грошових коштів, та застосовує інші важелі впливу. Юридичним важелем впливу на кредитора, який встановлює занадто високі “лихварські” проценти є передбачена законом можливість розглядати це як зловживання правом, порушення принципів справедливості, розумності і добросовісності (ст. 3 ЦК). Такий договір може бути визнаний у судовому порядку недійсним, як такий, що укладений під впливом тяжкої для боржника обставини і на край невідгідних для нього умовах (ст. 233 ЦК).

Підсумовуючи усе вищевикладене, необхідно зазначити:

1. Якщо встановлювати розрахункову ставку процентів річних на день виконання грошових зобов’язань, то такий порядок розрахунків порушує майнові права сторін грошового зобов’язання, оскільки вартість грошових коштів є величиною перемінною в залежності від періоду використання грошей.

2. Проценти річні — це складна юридична категорія, яка має подвійну суть, а саме: це платежі за правомірне користування певною грошовою сумою, наданою в борг на один рік, або особлива міра майнової відповідальності за порушення грошових зобов’язань протягом року, які підраховуються в сотій частині до суми основного боргу, причому якщо заборгованість має інший строк, ніж рік, то ці платежі відповідно змінюються.

3. Для виконання грошового зобов’язання при застосуванні облікової ставки НБУ необхідно визначити такі параметри, як: 1) розмір грошової суми; 2) момент, з якого проценти нараховуються; 3) загальний період, за який вони нараховуються; 4) обмежуючі фактори; 5) розміри облікової ставки Національного банку України за весь період користування грошовими коштами й періоди дії цих ставок.

4. Оскільки розмір процентів залежить від суми боргу й строку надання кредиту, то практику, коли за домовленістю банку з позичальником проценти стягуються при наданні кредиту із цієї суми, слід вважати порушенням інтересів позичальника (гроші були одержані від позикодавця у меншій кількості, ніж встановлено договором).

5. Розмір процентів річних як плати за користування чужими грошима не залежить від ефективності використання чужих грошей боржником.

Предметом подальших розвідок у даному напрямку може стати дослідження майнової відповідальності за порушення грошових зобов’язань.

Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного та кримінального права та процесу Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили (протокол № 6 від 29 жовтня 2007 року)

⁷ Гражданское право: Учебник в 2 т. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: БЕК, 1998. — Т. 1. — С. 454.